

ԱՆՏԱՌԻ ԾՆՆԴՈՑ

Հողվածների ժողովածու

**YEREVAN STATE UNIVERSITY FACULTY OF HISTORY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
OF NAS RA**

Genesis Forest

Collected articles in memory
of Felix Ter-Martirosov

YEREVAN
YSU PRESS
2015

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ЕРЕВАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА**

Роща Рождения

Сборник статей, посвященный
памяти Феликса Тер-Мартirosова

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2015

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՆՏԱՌ ԾՆՆԴՈՑ

Հոդվածների ժողովածու նվիրված
Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015

Լիլիթ Միրայեյան

ԵՊՀ, հայ արվեստի պատմության
և տեսության ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ամբիոն

Քառաթերթ զարդանախշը Հայաստանի վաղըրիստոնեական քանդակում (անտիկ նախատիպերը և սասանյան զուգահեռները)

Նախաբան

Հայաստանի V–VII դդ. եկեղեցական կառույցների և կոթողների զարդանախշի մեծ մասն ունի անտիկ նախատիպեր, որոնց թվում է նաև քառաթերթ զարդանախշը: Նրա մեկ միավորը բաղկացած է կենտրոնից ելնող, անկյունագծերով դասավորված չորս նշան թերթիկներից: Քառաթերթը կարող է կազմել շրջայաձև հորինվածք՝ կրկնվելով երկարությամբ և ցանցաձև, երբ այն տարածվում է բոլոր ուղղություններով: Զարդանախշի միավորների բազմապատկման արդյունքում նրանց թերթիկների արտաքին ուրվագծով կազմվում է ուղիղ շրջան, իսկ ներքին ուրվագծով՝ ներձկված կողմերով քառակուսի: Վերջիններին կենտրոնում հաճախ գունդ կամ վարդյակ է տեղադրվում: Այսպիսով, տվյալ զարդանախշն իրենից ներկայացնում է միմյանցով պայմանավորված երեք տարրերի՝ քառաթերթի, շրջանի և քառանկյան միահյուսված հորինվածք, որն օժտված է ներքին շարժումով և բավականին ճկուն է ցանկացած ձևի մակերեսներ ծածկելու համար: Այս հավասարաչափ գծային կառուցվածքի շնորհիվ քառաթերթը ավելի ճիշտ կլինի դասել երկրաչափական, այլ ոչ թե բուսական զարդանոտիվների շարքին՝ չնայած նրանում առկա տերևի կամ ծաղկի թերթիկներ հիշեցնող տարրի:

Հայաստանի վաղըրիստոնեական հուշարձաններում տվյալ զարդանախշի կրկնվող տարրերակր հանդիպում է պատուհանների կամարունքների (Զվարթնոց, Արուճ, Միսիան), կոթողների նիստերի և խարխիսների վրա (Երեբունյք, Բրդաձորի մեծ, Խոժոռնի) և մեզ հայտնի որմնանկարի միակ օրինակում¹ (Երեբունյքի բազիլիկի խորանի պատուհանի հարդարանքում): Մեկ միավորի տեսքով քառաթերթը հանդիպում է խաչային հորինվածքներում եկեղեցիների բարավորների (նկ. 3), իմպոստային խոյակների և կոթողների խարխիսների վրա (Փարպի, Տիգրանակերտ, Թալին): Մի շարք վրացական վաղըրիստոնեական հուշարձաններում ևս հանդիպում են քառաթերթ զարդանախշի հետաքրքիր օրինակներ (Բոլնիսի Սիոն, Սվետիսխավելի):

¹ Март Н. Я. Еребу́йкская базилика. Армянский храм V–VI вв. в окрестностях Ани. Ереван. 1968. Табл. VIII. Հայաստանի V–VII դդ. եկեղեցիների որմնանկարներից մեզ են հասել եզակի, խիստ մասշտաբավոր նմուշներ, ուստի հնարավոր է, որ քառաթերթը հաճախ է կիրառվել եկեղեցիների ներքին հարդարանքում, սակայն չի պահպանվել: Դրա ապացույցն է նաև զարդանախշի առկայությունը Տաթևի X դ. որմնանկարներում, ինչի մասին կխոսվի ստորև:

Նույն ժամանակաշրջանի՝ III–VII դդ. Սասանյան Իրանի արվեստում նույնպես լայնորեն կիրառվել է քառաթերթ զարդանախշը, հատկապես ճարտարապետական գիպսե դեկորում և մետաղագործության մեջ: Հատկանշական է, որ վաղքրիստոնեական ու սասանյան օրինակներում այս զարդաձևը դրսևորում է բացահայտ պատկերագրական և ոճական նմանություններ: Վերջինս պայմանավորված է քառաթերթի լայն տարածմամբ ու շատ անտիկ արվեստում, որտեղից էլ այն թափանցել է վաղքրիստոնեական և սասանյան արվեստ մյուս համընդհանուր զարդաձևերի՝ ակնթազարդի, արմավազարդի², խաղողի որթագալարի և այլ մոտիվների հետ միասին: Քառաթերթ զարդանախշը հետաքրքիր է ոչ միայն իր մեծ տարածվածությամբ հավասարապես ու շատ անտիկ (այդ թվում՝ նաև պարթևական), քրիստոնեական և սասանյան արվեստում, այլև լայն օգտագործմամբ կերպարվեստի և կիրառական արվեստի տարբեր ձևերում՝ քանդակ, որմնանկար, խճանկար, մետաղագործություն, ջուլիակագործություն և այլն, ինչը պայմանավորված էր նրա պարզ երկրաչափական ձևերով և տարածական ճկուն հնարավորություններով:

Քառաթերթ զարդանախշի առաջին օրինակները հայտնի են դեռևս Հին Միջագետքի խեցե ծիսական անոթների վրա, որոնցից են, օրինակ, Թել-Արփաչիայից գտնված կավե թասերը (մ.թ.ա. IV հազ.): Նրանցից մեկի կենտրոնում պատկերված է ներձկված կողմերով մուգ քառակուսու մեջ ամփոփված բաց գույնի քառաթերթ, որը շրջապատված է իրար հաջորդող ցանցաձև և ալիքաձև եզրագոտիներով (նկ. 1): Մեկ այլ թասի վրա կենտրոնում տրված է բազմաթերթ վարդյակ, իսկ նրա շուրջը, շախմատաձև գոտիների մուգ քառակուսիներում կան փոքրիկ սպիտակ քառաթերթեր: Երկու ափսեների կենտրոններում էլ կան խաչաձև քառաթերթն է, կան վարդյակը: Ե՛վ խաչը, և՛ վարդյակը Հին աշխարհի արվեստում հանդես են եկել որպես արևի կամ այլ լուսատուների խորհրդանիշ և մաս են կազմել նմանատիպ ծիսական անոթների վրա պատկերված սիմվոլիկ տիեզերաբանական համակարգի³: Խաչաձև բազմաթիվ պատկերներ են հայտնի նաև Հայաստանի մ.թ.ա. II–I հազ. խեցե անոթների, վահանակների և կախազարդերի վրա⁴ (նկ. 2):

Զարդարվեստի ծագումը, որպես կանոն, կապվում է պատկերագրերի հետ: Հին մշակույթներում այս կամ այն զարդանախշը ուներ հստակ խորհրդաբանություն, որն արտահայտում էր մարդու տիեզերաբանական, դիցաբանական պատկերացումները երկրաչափական պատկերների, բուսազարդերի, ինչպես նաև կենդանապատկերների միջոցով: Վերջիններս արտահայտում էին տվյալ առարկայի կամ կոթողի գործառույթով պայմանավորված խորհրդաբանությունը, և հետո միայն ընկալվում որպես հարդարանք, ինչը հատուկ էր հին աշխարհի սինկրետիկ մշակույթներին⁵: Հետագայում սիմվոլների իմաստային

² *Микаелян Л.* Мотив аканфа и пальметты в раннесредневековой скульптуре Армении и в искусстве Сасанидского Ирана // Актуальные проблемы теории и истории искусства — 2014: тезисы докладов 5-ой международной конференции. СПб. 2014. С. 64.

³ *Флиттнер Н. Д.* Культура и искусство Двуречья и соседних стран. М.—Л. 1958. С. 49

⁴ *Есаян С. А.* Амулеты, связанные с культом солнца из Армении // СА. 1968, № 2. С 255–260.

⁵ *Буткевич Л. М.* История орнамента: учебное пособие. М. 2008. С. 11, 39–45.

կողմը կարող էր մասամբ կամ ամբողջությամբ կորել, և նշանը վերածվել դեկորի⁶: Թերևս Հին Հունաստանի արվեստում է առաջ գալիս զարդանախշի գուտ գեղագիտական կիրառումը, ինչը, իհարկե, պայմանավորված էր հունական մշակույթի հումանիստական գաղափարախոսությամբ:

Քառաթերթ զարդանախշի դեպքում էլ մենք ունենք հնագույն՝ հստակ խորհրդաբանություն ունեցող պատկերներ ծիսական անոթների վրա և օրինակներ, որտեղ այդ խորհրդաբանությունը արդեն շեշտված չէ կամ երկրորդական է: Այդպիսին է, թերևս, ասորական քարե նախշագարդ հատակներից մեկի հարդարանքը (մ.թ.ա. VII դ. կես), որտեղ քառաթերթը հանդես է գալիս ցանցաձև զարդանախշի տեսքով՝ ծածկելով շուշանածաղիկներով և վարդակներով շրջապատված կենտրոնական մակերեսը: Ասորական մեկ այլ դեկորատիվ հատակի կենտրոնում քառաթերթի փոխարեն նույն կրկնվող սկզբունքով կիրառված է վեց թերթանի ծաղիկներից բաղկացած հորինվածքը, որը կարելի է քառաթերթին պատկերագրորեն շատ մոտ տարբերակ համարել: Հինեգիպտական դամբարանային կառույցների առաստաղների որմնանկարներում նույնպես հանդիպում է քառաթերթի ցանցաձև զարդանախշը՝ արված վառ գունային լուծումներով⁷, ինչը առավել ընդգծում է նրա գեղագիտական արժեքը:

Անտիկ արվեստում քառաթերթի օրինակները բազմաթիվ են և առավել մեծ տարածում են ստանում մ.թ. I–IV դդ. հռոմեական պրովինցիաների հատակի խճանկարներում: Այս հուշարձաններում քառաթերթը հանդիպում է երկու հիմնական տարբերակով: Մի դեպքում այն գորգի տեսքով ծածկում է հատակի հիմնական մակերեսը (առանձնատներ Եփեսոսում, I–II դդ.), իսկ մյուս դեպքում էլ շրջանակ է հանդիսանում խճանկարի կենտրոնական սյուժետային հորինվածքի համար: Այսպես, փյունիկյան Բիբլոս քաղաքի առանձնատներից մեկի II–III դդ. խճանկարի կենտրոնում Եվրոպայի առևանգման տեսարանն է, որը շրջապատված է բաց ֆոնի վրա տրված մուգ քառաթերթերի շարքերով⁸: Թերթիկների հատման տեղերում սև գնդեր են, իսկ նրանցով կազմված շրջանակներում աստիճանաձև եզրագծով փոքրիկ նախշեր (նկ. 4): Նույնատիպ քառաթերթ է արված սիրիական Փիլիպոպոլիսի Դիոնիսոսին պատկերող III դ. խճանկարի չորս կողմերում՝ մեկ շարքով ուղղանկյուն հորինվածքի երկայնական և երկու շարքով՝ կարճ կողմերում: Այստեղ քառաթերթի շրջանակների նախշերի մի մասը նախորդի նման են, իսկ մյուսը փաթիլի տեսք ունեն⁹: Մերիդայի (ժամանակակից Բսպանիա) հռոմեական շրջանի առանձնատան խճանկարի կենտրոնի խաղողակույթի և զինու պատրաստման տեսարանի շրջանակը բաղկացած է մեկ շարքով դասավորված քառաթերթ զարդանախշից¹⁰:

⁶ Մի խումբ զարդանախշեր էլ ի հայտ են եկել ճարտարապետական կոնստրուկտիվ տարրերի վերածմամբ դեկորի, ինչը տեղի է ունենում հիմնականում շինանյութի կամ, կիրառական արվեստի դեպքում՝ նյութի փոփոխման արդյունքում: Դրանցից են, օրինակ, ատամնավոր քիվը, ծաղկաշղթան, հյուսածո զարդանախշը և այլն:

⁷ *Буткевич Л. М.* История орнамента... С. 62.

⁸ *Чубова А. П., Касперавичюс М. М., Саверкина И. И., Сидорова Н. А.* Искусство Восточного Средиземноморья I–IV вв. М. 1985. С. 126. Ил. 71.

⁹ *Philippopolis — modern Shahba in Syria.* <http://users.stlcc.edu/mfuller/Philippopolis.html>

¹⁰ *Liberati A-M., Bourbon F.* Ancient Rome. History of a Civilization that Ruled the World. Vercelli. 2004. P. 210.

Ուշ անտիկ որմնանկարում քառաթերթի կիրառման հիանալի օրինակ է Պալմիրայի «Երեք եղբայրների» դամբարանի (մ.թ. 140 թ.) թաղերի կամարների զարդագոտին՝ արված մուգ կարմիր, կանաչ և սպիտակ գույներով¹¹ (նկ. 5):

Պաղեստինի և Միդիայի վաղքրիստոնեական եկեղեցիների հատակի խճանկարներում տվյալ զարդանախշը նույնպես բավականին հաճախ է հանդիպում մյուս ցանցաձև նախշերի կողքին, որոնք քարե գորգերի տեսքով ծածկում էին գրեթե ամբողջ հատակը: Այսպես, քառաթերթը առկա է Հերասայի կաթողիկեի համալիրի խճանկարներում (V–VI դդ.), Մարիանոս եպիսկոպոսի դամբարանում (570 թ.), Բոսրայի Սբ. Պետրոսի և Սբ. Մինասի եկեղեցիներում (VII դ. առաջին կես) և այլն¹²: Առաջավոր Ասիայի ուշ անտիկ և վաղքրիստոնեական հատակի խճանկարների չափազանց հարուստ դեկորատիվ համակարգում քառաթերթը միայն մեկն էր այն բազմաթիվ երկրաչափական զարդաձևերի շարքում, ինչպիսիք էին՝ մեանդրը, կեռխաչը (սվաստիկան), ալիքաձև զարդանախշը, շեղանկյուններից և բազմանկյուններից կազմված շախմատաձև հորինվածքները, հյուսածո զարդանախշը, վեց թևանի ծաղկի մոտիվը, թեփուկավոր զարդանախշը և այլն:

Բյուզանդիայի մայրաքաղաքային խճանկարներում նույնպես կիրառվել է քառաթերթը, որի ուշագրավ օրինակը հայտնի է Թեսալոնիկի Սբ. Գևորգի V դ. ռոտոնդայում (նախկինում Գալերիոսի դամբարանը): Այն ծածկում է եկեղեցու թաղերը և հավաքված է հիմնականում կապույտ և ոսկեգույն սմալտայի կտորներից: Թեսալոնիկի ցանցաձև զարդանախշի թերթիկները կապույտ են, իսկ նրանց ներսում կարմիր գծերով տրված են կեռխաչի պատկերներ: Թերթիկների միջև ընկած քառանկյուն տարածությունը ոսկեգույն է՝ մեջտեղում կապույտ գնդերով (նկ. 6):

Ուշագրավ է քառաթերթի կիրառումը պարթևական շրջանի (մ.թ.ա. III դ. կեսից — մ.թ. 226 թ.) հուշարձաններում, մասնավորապես գիպսե դեկորում և քանդակում: Պարթևական ճարտարապետության մեջ գիպսե դեկորով էին ձևավորվում պալատական կառույցների պատերը և առաստաղները (Նիսա, Աշուր և այլն): Գիպսե կրկնվող զարդամոտիվներ և առանձին պատկերներ ստանում էին երկու հիմնական տեխնիկայով՝ կաղապարների մեջ պատրաստվող սալերի տեսքով կամ թաց կավի վրա փորագրման եղանակով¹³: Վերջին տեխնիկայով է արված ժամանակակից Իրանի արևելքում գտնվող Կուխ-ի Խոջա պալատական համալիրի գիպսե դեկորը (մ.թ. I դ.)¹⁴, որտեղ հանդիպում է նաև մեզ հետաքրքրող ցանցաձև քառաթերթ զարդանախշը: Այն կազմված է բավականին խորը ռելիեֆով արված քառաթերթերից, որոնց շրջանների կենտրոնում գնդեր են տեղադրված¹⁵ (նկ. 7):

Պարթևական Խաթրա քաղաքից գտնված Մանաստրուկ թագավորի մարմարե քանդակում նրա հագուստն է զարդարված քառաթերթ զարդանախշով

¹¹ Шлюмберже Д. Эллинизированный Восток. Греческое искусство и его наследники в средиземноморской Азии. М. 1985. Ил. 75–76.

¹² Piccirillo M. The mosaics of Jordan. Amman. 1993. P. 284, fig. 526, P. 298, fig. 581, P. 312–313, fig. 633, 635.

¹³ Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Т. I (отв. ред. О. А. Халпахчян). М. 1970. С. 345–347.

¹⁴ Հուշարձանն ունի երկու փոլ՝ պարթևական և վաղասասանյան:

¹⁵ Ghirshman R. Iran. Parthes et Sassanides. L'univers des forms. Paris. 1962. Fig. 54.

(մ.թ. I–II դդ., բարձ. 2,20 մ, Բաղդադի թանգարան) (սկ. 8): Սանատրուկը պատկերված է կանգնած, դիմահայաց դիրքով, աջ ձեռքը վեր բարձրացրած՝ երկրպագության ժեստով. ձախում՝ արմավենու ճյուղ է: Սանատրուկի գլխին թևատարած արծվի պատկերով գլխակապ կա¹⁶: Թագավորը բնորոշ պարթևական հագուստով է՝ երկար, գրեթե մինչև ծնկները հասնող վերնաշապիկով (տունիկա) և լայն անդրավարտիքով: Տունիկայի առաջնամասով անցնում են քառաթերթի մեկական շարքերից բաղկացած երկու ուղղահայաց գոտիներ: Թերթիկները արված են հուլունքաշարի տեսքով, իսկ նրանցից առաջացած շրջանակների մեջ գնդեր են տեղադրված: Հուլունքաշարով են տրված նաև քառաթերթի գոտիների եզրագծերը: Նույն զարդանախշն է նաև Սանատրուկի անդրավարտիքի վրա՝ ամեն ոտքին մեկական շարքով: Հագուստի զարդանախշը քանդակված է բավականին պլաստիկ ու մանրակրկիտ և ստեղծում է հաստ, խիտ գործվածքի տպավորություն:

Խաթրայի այլ նվիրատվական քանդակների վրա ազնվականները պատկերված են նույնատիպ հաստ գործվածքներից կարված, երկրաչափական և բուսական զարդանախշ կրող հագուստով: Այսպես, Սանատրուկի քանդակին նման՝ նույն դիրքով ու ոճով արված մեկ այլ քանդակում ազնվականի հագուստը զարդարված է նույն սկզբունքով դասավորված որթազալարի երկու ուղղահայաց գոտիներով¹⁷: Խաթրայի հետ մշակութային սերտ կապերի մեջ գտնվող Պավիրայի քանդակներից մեկում տղամարդու հագուստի վրա մանրամասնորեն տրված է խաղողակույթի տեսարան՝ մարդկային ֆիգուրներով, որն ուղղահայաց ընթանում է վերնաշապիկի առաջնամասի երկու կողմերով (Լուվրի թանգարան)¹⁸: Պարթևական արվեստում, որը ծաղկում ապրեց մ.թ. I–II դդ., առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում ազնվականների և աստվածությունների հագուստներին, զարդերին և այլ ատրիբուտներին, որոնք պատկերվում էին վավերագրական ճշգրտությամբ, ինչից հետևում է, որ այս գործվածքները, այդ թվում քառաթերթ զարդանախշովը, լայն տարածում են ունեցել պարթևական վերնախավի շրջանում:

Մի շարքով ընթացող, շղթայանման քառաթերթը լայնորեն կիրառվել է Հայաստանի վաղըրիստոնեական քանդակում: Սկզբում դիտարկենք դրա օրինակները VI–VII դդ. քառակող կոթողների վրա: Հատկանշական է, որ այդպիսիք բազմաթիվ են պատմական Գուգարքի՝ ներկայիս Հայաստանի Լոռու և Տավուշի մարզերի և հարավային Վրաստանի հուշարձաններում¹⁹ և քիչ են

¹⁶ Նույն տեղում Fig. 105.

¹⁷ Шлюмберже Д. Эллинизированный Восток... С. 127–128. Ил. 119. Ցավոք սրտի, Խաթրայի քանդակների և ճարտարապետական հուշարձանների մի մասը վերջերս վայրենաբար ոչնչացվեց Իրաքի մահմեդական ծայրահեղականների կողմից, իսկ փրկված հուշարձանների գտնվելու վայրն էլ դեռ երկար ժամանակ անհայտ կմնա:

¹⁸ Ghirshman R. Iran... Fig. 89.

¹⁹ Հայաստանի հյուսիսարևելյան և Վրաստանի հարավային շրջանների՝ Քվեմո-Քարթլիի վաղըրիստոնեական հուշարձաններն ունեն մի շարք պատկերագրական և ոճական ընդհանրություններ, ինչը թույլ է տալիս նրանց դիտարկել մեկ միասնական գեղարվեստական դարոցի շրջանակներում: Thierry N. Essai de définition d'un atelier de sculpture du Haut Moyen Âge en Gogaren // Revue des études géorgiennes et caucasiennes. Vol 1. Paris. 1985. P. 169–221. Аконян З.А. Ранне-средневековая скульптура Гугарка и Картли. Вопросы художественного стиля и мастерских // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. СПб. 2013. С. 123–133.

հանդիպում Շիրակ և Արագածոտն մարզերի կոթողների վրա: Քառաթերթի գոտիով է զարդարված Երերույքի բազիլիկի (V–VI դդ.) տարածքում գտնվող, կարմրավուն տուֆից պատրաստված քառակող կոթողի մի նիստը²⁰: Սյան վերին մասը կոտրված է, նրա չորս անկյունները մշակված են կիսագլանիկներով: Նիստերից մեկի վրա կարդացվում է քառաթերթի երեք միավոր (վերջինի միայն մի թերթիկն է պահպանվել): Թերթիկներն արված են երկակի ուրվագծով, ունեն դեպի ներս խորացող երկու նիստեր: Նրանց ներքին ուրվագծով առաջացած քառանկյունների մեջ կան վարդյակներ: Թերթիկների հատման մասից երկու ուղղությամբ դուրս են գալիս փոքրիկ եռամաս տերևներ, ինչով այս քառաթերթը տարբերվում է մյուս դասական օրինակներից: Կոթողի հակառակ նիստի վրա գալարվող ցողունի ներսում պատկերված են կիսարմավներ: Ուշագրավ են մյուս երկու նիստերին պահպանված հորինվածքները, որտեղ պատվանդանների վրա դրված ձողաբարձ շրջանակների մեջ պատկերված են մի դեպքում վեցթերթանի, իսկ մյուսում՝ քառաթերթ վարդյակներ: Վերջիններս, փաստորեն, փոխարինում են նմանատիպ ձողաբարձ հավասարաթև խաչի պատկերները՝ նույնացնելով խաչի, քառաթերթի և վարդյակների արեգակնային խորհրդարանությունը:

Կրկնվող քառաթերթի մյուս օրինակները հայտնի են Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններից: Այսպես VII դ. Օձունի տաճարի հարավարևելյան գմբեթակիր մույթի շարվածքում առկա է վերաօգտագործված, երկարավուն քանդակազարդ քար՝ բաժանված երեք զարդագոտիների: Մեկը զուգահեռ մանր գծերով ծածկված գլանաձև եզրագոտի է, մյուսը քառաթերթի շարքն է՝ հավելված գնդերով, դրան էլ հաջորդում է զիգագաձև դասավորված զույգ տրամատավոր տերևների շարքը²¹ (նկ. 9):

Հայաստանին հյուսիսից սահմանակից հայաբնակ Խոժոռնի գյուղի (հարավային Վրաստան) X դ. եկեղեցու շարվածքում հայտնի են քառակող կոթողների մի քանի վերաօգտագործված բեկորներ տարբեր զարդանախշերով՝ արմավազարդ, կիսարմավ, խաչային հորինվածքներ: Դրանցից մեկը դրված է խորանի հարավային որմնամույթի հիմքից քիչ վերև հորիզոնական վիճակում (նկ. 10): Կոթողի մի կողմը ծածկված է քառաթերթի մեկ շարքով, որը բավականին մոտ է Օձունի օրինակին, միայն թե ավելի խոշոր է և Օձունի քանդակի գնդերի փոխարեն այստեղ ութ թերթանի վարդյակներ են արված: Կոթողների նույնատիպ բեկորներ են դրված նաև Կողբ գյուղի XIII դ. այժմ կիսավեր եկեղեցու շարվածքում, որոնցից մեկի վրա կա քառաթերթի պատկեր մեկ միավորի տեսքով (նկ. 11): Վերջինս քանդակված է խաչային հորինվածքի հիմքում, աստիճանաձև պատվանդանի տակ: Թերթիկները երիզված են եռամաս տրամատով, իսկ նրանց միջնամասերում կա չորս բազմաթերթ վարդյակ: Սկզբունքորեն նույն հորինվածքն ունենք Բրդաձորի փոքր կոթողի խոյակին, ուր երկակի ուրվագծով արված քառաթերթը զարդարված է երեք փոքրիկ սկավանակներով՝ վարդյակների փոխարեն²² (նկ. 12):

²⁰ Գրիգորյան Գ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, 2012, նկ. 206:

²¹ Շահակյան Գ., Օձունի եկեղեցին, Երևան, 1983, էջ 46–47, գծ. 12 (1):

²² Ազարյան Լ., Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, նկ. 14:

Քառաթերթ զարդանախշը հանդիպում է նաև Բրդաձորի մեծ կոթողի (Վրաստանի արվեստների պետական թանգարան) պատվանդանի արևմտյան նիստի վրա՝ հորիզոնական գոտու տեսքով (նկ. 13): Խոժոռնիի, Կողբի և Բրդաձորի քառաթերթ զարդանախշերի նույնատիպ լուծումները, բազմաթերթ վարդյակների առկայությունը ևս մեկ անգամ վկայում են այս քառակող կոթողների մեկ գեղարվեստական դպրոցին պատկանելը²³:

Նույն տարածաշրջանի հուշարձանների շարքին է պատկանում V դ. վերջով – VI դ. սկզբով թվագրվող Բոլնիսի Սբ. Սիոն բազիլիկը²⁴, որի հարուստ դեկորատիվ հարդարանքում լայնորեն կիրառվել է քառաթերթ զարդանախշը՝ իր մի քանի տարատեսակներով: Գ. Չուբինաշվիլին հուշարձանին նվիրված իր մենագրության մեջ մանրամասն անդրադարձել է նրա դեկորատիվ հարդարանքին, այդ թվում մեզ հետաքրքրող զարդանախշին՝ նշելով նաև վերջինիս զուգահեռները սասանյան գիպսե դեկորում: Քառաթերթի կիրառման առատությամբ Բոլնիսի Սիոնը եզակի է քրիստոնեական կառույցների շարքում: Գ. Չուբինաշվիլին ենթադրում է, որ այս զարդանախշը շատ սիրված է եղել վարպետի կողմից: Ցանցաձև քառաթերթով են զարդարված Բոլնիսի տաճարի չորս որմնախոյակների երեսները, իսկ քառաթերթի երկայնական շղթայով՝ կառույցի մի շարք որմնախոյակների վերնասալերը, մույթերի ու որմնամույթերի խարիսխները²⁵:

Չորս խոյակներից երեքը գտնվում են հարավից բազիլիկին կից և նրա հետ հաղորդակից մկրտարանի ներսում, իսկ մեկը՝ մկրտարանին արևմուտքից հարող բաց սրահում: Մի խոյակը պսակում է սրահի արևելյան խուլ պատի եռամաս որմնապուրը: Որմնախոյակի երկու անկյունները եռանկյունաձև, դեպի ներքև լայնացող մակերեսով կտրված են և ծածկված արմավաճյուղի ռճավորված պատկերով (նկ. 15): Նրա միակ լավ պահպանված արևմտահայաց կողմը ամբողջությամբ ծածկված է քառաթերթի չափազանց պլաստիկ, հավասարաչափ ցանցով, իսկ վերնասալի վրա քանդակված է ավելի մանր համաչափություններ ունեցող քառաթերթի գոտի: Հիմնական երեսի քառաթերթերն արված են եռակի ուրվագծով, ի տարբերություն վերնասալի քանդակի երկակի տրամատների: Խոյակի հարավային և հյուսիսային երեսները խիստ վնասված են, սակայն դատելով հյուսիսային երեսի անկյունում պահպանված երկու նշաձև տերևներից՝ պետք է եզրակացնել, որ այդ երկու կողմերը նույնպես ծածկված են եղել նույն ցանցաձև քառաթերթով: Հարավային սրահի մյուս, ավելի խոշոր որմնախոյակը զարդարված է ռճավորված արմավենիների և եռատերև բույսերի պատկերներով, իսկ նրա վերնասալը՝ նախորդինի նման քառաթերթի գոտիով²⁶:

²³ Տե՛ս՝ ծանոթ. 19:

²⁴ Чубинашвили Г. Н. Болнисский Сион. (Исследование по истории грузинской архитектуры) // Известия института языка, истории и материальной культуры им. Акад. Н. Я. Марра. IX. Тбилиси. 1940. С. 80–82.

²⁵ Գ. Չուբինաշվիլին քառաթերթը բնորոշում է որպես խաչվող շրջանակների զարդանախշ, որոնց ներքում առաջանում են ներճկված կողմերով քառանկյուններ: Նույն տեղում՝ Ս. 177–182. Таб. III, V–VIII. Рис. 105–109.

²⁶ Բոլնիսի հարավային սրահի որմնախոյակին պատկերված է տաճարի արևելյան ճակատի խաչը զարդարող ժապավենները, ինչպես նաև հուշարձանի կենդանապատկերները և այլ դեկորատիվ

Մկրտարանի ներսի արևելյան և արևմտյան արսիդների հարավարևելյան և հարավարևմտյան իմպոստային խոյակների բոլոր կողմերը ծածկված են նույն ցանցաձև քառաթերթով, որն այստեղ ունի քառակի ուրվագիծ: Վերնասալերի վրա ընթանում է երկու անգամ ավելի փոքր չափերի զարդանախշի գոտին: Արևմտյան արսիդի հյուսիսարևմտյան իմպոստի հիմնական երեսն էլ ամբողջությամբ ծածկված է երեք շարք քառաթերթով, իսկ վերնասալի երկայնքով ձգվում է որթագալարի գոտի: Մյուս՝ հյուսիսարևելյան իմպոստի երեսին չորս արևավաճուղերի և խաչի պատկեր է, իսկ վերնասալը զարդարված է քառաթերթի գոտիով:

Բոլնիսի բազիլիկի ներսի մույթերի և որմնամույթերի հարդարանքում նույնպես լայնորեն կիրառվել է քառաթերթը՝ ամբողջական և կես քառաթերթի տարբերակներով: Տաճարի հյուսիսային սյունասրահի բոլոր հինգ որմնասյուների խոյակների և խարիսխների հարդարանքը խիստ վնասված է, սակայն ըստ պահպանված մասերի և Գ. Չուքինաշվիլու ավելի վաղ դիտարկումների՝ այն բաղկացած էր քառաթերթի մոտիվներից: Այսպես, սրահի արևմտյան խուլ պատի հիմնախարիսխի վրա առկա է քառաթերթի զարդագոտի, որից ներքև զլանաձև երիզով առանձնացված է կիսաքառաթերթի շարքը, որը կազմում է զարդանախշի ուղիղ կեսը՝ բաղկացած զիզգագաձև դասավորված տերևներից (նկ. 17): Այստեղ կիսաքառաթերթի գոտին իր լայնությամբ հավասար է ամբողջական զարդանախշի չափերին: Թերթիկները տրված են երկթեք խորացող հարթությունների տեսքով և երիզված են քառակի եզրագծով, ինչը պայմանավորված էր զարդանախշի խոշոր չափերով²⁷: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ Բոլնիսում կիրառված քառաթերթի լուծումները պայմանավորված էին նրա չափերով, որքան խոշոր է զարդանախշը, այնքան շատ է նրա ուրվագծերի քանակը՝ երկուսից մինչև չորս-հինգ և, համապատասխանաբար, ավելի հարուստ են լուսաստվերային անցումները և ռիթմը²⁸:

Բոլնիսի երկրազիտական թանգարանում պահվող քառակող կոթողների նմուշներից մեկը ներկայացնում է կոթողի խաչակիր խոյակ, որի չորս կողմերն էլ քանդակագարդ են: Նրա երկու իրար հաջորդող նիստերի վրա պատկերված են հավասարաթև խաչեր՝ առնված երկակի շրջանակների մեջ: Խոյակի հաջորդ երեսին վեցթերթանի վարդյակ է՝ նույնպես շրջանակի մեջ, իսկ մյուս կողմը ամբողջությամբ ծածկված է քառաթերթի ցանցով՝ բաղկացած երեքական հորիզոնական և նույնքան ուղղահայաց հավասարաչափ միավորներից (նկ. 18):

մոտիվները կապվում են սասանյան արվեստի հետ, որի ազդեցությունը հատկապես վառ է արտահայտված Բոլնիսի Միոնում: *Поцелия М.* Сасанидские элементы в памятниках Восточной Грузии // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция. Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси. 2011. С. 259–261.

²⁷ Այս որմնախարիսխի ձևավորումը շատ մոտ է Օձունի եկեղեցու վերոհիշյալ բեկորի հորինվածքին: Հավանաբար, վերջինս եղել է Բոլնիսի օրինակին ժամանակակից նույնատիպ խարիսխի բեկոր, որը հետագայում VII դ. դրվել է ներկայիս գմբեթավոր եկեղեցու շարվածքում:

²⁸ Քառաթերթ զարդանախշի մի շարք այլ օրինակներ ևս հայտնի են VI–VII դդ. վրացական քանդակում՝ Տրոմիի գմբեթավոր եկեղեցու և քառակող կոթողի հարդարանքում, իսկ կիսաքառաթերթի տեսքով հայտնի են Դեմիրբովալի կոթողի դեկորում, Ալվաներայի խորանի պատուհանի երեսակալի վրա և այլն: *Чубинашвили Н.* Хандиси (Проблема рельефа на примере одной группы грузинских стел последней четверти V в., VI и первой половины VII в.). Тбилиси. 1972. С. 75, 84. Таб. 43–1, 59, 75–1.

Այս խոյակի քառաթերթը հար և նման է Բոլնիսի տաճարի վերը դիտարկված որմնախոյակների հարդարանքին, իսկ նրա վերնասալը հարդարված է բազիլիկում հանդիպող որթագալարի գոտիով, ինչի հիման վրա կարելի է նաև թվագրել կոթողը բազիլիկից ոչ շատ ուշ ժամանակաշրջանով՝ այսինքն VI դ.:

Իրանի Քերմանշահ նահանգից հայտնի են ուշասանյան՝ Խոսրով II Անիարվեզի (590–628) ժամանակաշրջանով թվագրվող մի շարք խորանարդաձև խոյակներ, որոնց ձևը և հարդարանքի մանրամասները կապվում են բյուզանդական ազդեցության հետ, ինչպես և այդ շրջանի արվեստն ընդհանրապես²⁹: Դրանցից մեկը, որ վերջերս է հրատարակվել և այժմ գտնվում է Քերմանշահ քաղաքի գլխավոր մզկիթի բակում, ունի բուսական հարդարանք, իսկ վերնասալը զարդարված է Բոլնիսի օրինակին շատ մոտ քառաթերթի գոտիով՝ նույն տրամատավոր եզրերով և կենտրոնական գնդերով³⁰ (նկ. 16):

Բոլնիսի խոյակների հարդարանքին սկզբունքորեն մոտ է Վասպուրականի V–VI դդ. Փաշվանքի Քառասնից (Սեբաստիայի քառասուն մանկանց) միանավ բազիլիկի խորանի իմպոստայի խոյակի ձևավորումը: Վերջինիս հիմնական երեսը նույնպես ամբողջությամբ ծածկված է քառաթերթով, միայն թե այստեղ քառաթերթերի օղակները հազնում են մեկը մյուսի մեջ՝ պարանահյուս նախշի ձևով, իսկ նրանց միջի գնդերը ավելի մեծ են և բաղկացած են երկու մասից՝ կլոր շրջանակից և նրա մեջտեղում դրված ծաղկանման վարդյակից (նկ. 19): Եկեղեցու խորանի կամարի որմնախարիսխների վրա առկա է քառաթերթին շատ մոտ վեցթերթանի վարդյակներից բաղկացած զարդագոտի³¹: Որմնախարիսխների պրոֆիլավորված ելուստները և նրանց զարդագոտիները հիշեցնում են Բոլնիսի հյուսիսային սրահի որմնախարիսխների ձևավորումը:

Քառաթերթ զարդանախշ է կիրառվել նաև Արցախի Տիգրանակերտի V–VI դդ. թվագրվող մեծ միանավ բազիլիկի հարավային շքամուտքի խոյակին: Վերջինս արված է տեղական սպիտակ կրաքարից, ինչպես և ողջ եկեղեցին ու Տիգրանակերտի մյուս կառույցները: Խոյակի վերնասալի բոլոր երեք կողմերին խոշոր ծավալներով մշակված քառաթերթի գոտի է՝ մեջտեղում մեծ գնդերով: Որմնախոյակի հիմնական երեսի կենտրոնում տրված է հավասարաթև խաչ՝ գնդերից կազմված շրջանակի մեջ, իսկ նրա երկու կողմերում պատկերված են մեկական խոշոր քառաթերթեր³² (նկ. 20):

Քառաթերթի մեկ միավորի տարբերակ պետք է համարել նաև հավասարաթև խաչերի թևերի միջնամասերը զարդարող, անկյունագծով դասավորված չորս նշատերևների պատկերները: Դրանք հայտնի են V դ. Փարպիի միանավ

²⁹ Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана, М. 1977. С. 180–192.

³⁰ Compareti M., Favaro R. Iconographical Notes on some recent studies on Sasanian religious art. (with an additional note on an Ilkhanid monument, by Rudy Favaro). *Annali di Ca' Foscari. Rivista della Facoltà di lingue e letterature straniere dell'Università Ca' Foscari di Venezia*, XLV, 3. 2006. P. 164–165. Fig. 16.

³¹ Асратян М. М. Армянская архитектура раннего христианства. М. 2000. С. 95.

³² Մշակութային հետազոտություններն Արցախում. Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ (տեքստի հեղինակ՝ Պետրոսյան Հ. և ուրիշներ) Երևան, 2009, էջ 38–39: Խոյակի մասին մանրամասն տեղեկությունները և լուսանկարները մեզ տրամադրել է Տիգրանակերտի հնագիտական արշավախմբի ճարտարապետ Լյուբա Կիրակոսյանը, ինչի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

բազիլիկի բարավորին³³ (նկ. 3) և նրա խորանի երկու որմնախոյակներին³⁴, Քասաղի բազիլիկի մոտ գտնվող V–VI դդ. կոթողի պատվանդանին, Թալինի VI–VII դդ. կոթողի պատվանդանին (այժմ՝ ՀՊԹ-ում), Երեբունյի տաճարի տարածքի մի քանի կոթողների խաչային հորինվածքներում³⁵ և այլն: Դրանցում զարդանախշի թերթիկներն արված են կամ ուռուցիկ հարթ մակերեսի (Թալին, Երեբունյ), կամ դեպի ներս խորացող երկու հարթությունների տեսքով (Փարպի, Քասաղ)՝ նույնանալով զարդանախշի կրկնվող տարբերակների մշակման հետ:

Հավասարաթև խաչերի բազմաթիվ այլ օրինակներում լայնացող թևերի միջև ընկած տարածությունն ունի նշաձև, բայց ոչ ամբողջական ուրվագիծ, երբ արտաքին սրացող ծայրերը կտրված են խաչի շրջանակով (Տիգրանակերտի վերը դիտարկված որմնախոյակի խաչը (նկ. 20), Երեբունյի տաճարի բարավորների խաչերը³⁶, Օձունի կոթողի հյուսիսային սյան արևելահայաց կողմի հավասարաթև խաչը³⁷ (նկ. 14), Մուղնիի և Փարպիի կոթողների պատվանդանների խաչերը³⁸ և այլն): Նույնիսկ այս պարագայում խաչը «ցնող» քառաթերթը հստակ կարդացվում է, երբեմն լինելով բուն խաչի պատկերից ավելի արտահայտիչ (Օձուն) և ունենալով ամբողջական օրինակներին մոտ մշակույթ: Այսպիսով, խաչը և քառաթերթը, հնում ունենալով սկզբունքորեն նույն ծագումը և հանդիսանալով հավերժության ու արևի խորհրդանիշ, վաղքրիստոնեական հորինվածքներում հաճախ միավորվում էին՝ ընդգծելով խաչի արեգակնային խորհրդաբանությունը³⁹:

V–VI դդ. սասանյան գիպսե դեկորում հայտնի են քառաթերթ զարդանախշի ուշագրավ օրինակներ՝ հայկական և վրացական օրինակներին շատ մոտ լուծումներով: Սասանյան ճարտարապետության մեջ գիպսե դեկորը ավելի լայն ու բազմատեսակ կիրառում է ստանում պարթևական շրջանի համեմատ՝ ծածկելով պալատական և ծիսական կառույցների պատերի, առաստաղների և սյուների մեծ մակերեսներ: Այսպես, Իրանի Լուրիստան նահանգի արևմուտքում գտնվող Ղալե-ի Գուռ պալատական համալիրում պահպանվել են մեծաչափ կլոր սյուների հատվածներ, որոնք ամբողջությամբ ծածկված են կենդանական, բուսական և երկրաչափական մոտիվներով զարդարված գիպսի հաստ շերտով (VI–VII դդ.)⁴⁰: Սյուներից մեկի բունը ամբողջությամբ պատված է ցանցաձև քառաթերթով, որն արված է Բոլնիսի օրինակներին մոտ եռակի փորվածքներով, որոնցով առաջացել են ներճկված կողմերով աստիճանաբար փոքրացող երեք քառանկյուններ՝ մեջտեղում ուլունքանման գնդով (նկ. 21): Սյան բարձիկը ծածկված է թեփուկավոր զարդանախշով, իսկ վերնասալի վրա

³³ Պետրոսյան Հ., Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 33, նկ. 26:

³⁴ Асратян М. Армянская архитектура раннего христианства. М. 2000. С. 97, 203.

³⁵ Գրիգորյան Գ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանկյուն կոթողները, Երևան, 2012, պատկ. 73, 133/ա, 212, 214, 215:

³⁶ Պետրոսյան Հ., Խաչքար..., էջ 63, նկ. 59–60:

³⁷ Ազարյան Լ., Վաղ միջնադարյան..., նկ. 62:

³⁸ Գրիգորյան Գ., Հայաստանի վաղ..., նկ. 47, 58:

³⁹ Պետրոսյան Հ., Խաչքար..., էջ 33–35:

⁴⁰ Սաադե Միմոռե ջրամբարի կառուցումը և դրա վտանգները <http://www.radiozamaneh.com/129749>

զալարվող ցողունի ներսում տրված են ոճավորված տերևներ: Ղալե-ի Գուռի քառաթերթ զարդանախշը չափազանց մոտ է Մծխեթի Սվետիսխտովելի 1029 թ. Մայր տաճարի ներքին մույթերի հնագույն քարե խարիսխների հարդարանքին, որոնք թվագրվում են V դ. վերջով⁴¹ (նկ. 22): Այստեղ նույն տրամատավոր զարդանախշը գոտևորում է խարիսխի ներքևի մասը, իսկ դրանից վեր ընթացում է իրար հակառակ ուղղված զալարվող եռատերևների գոտի, որը կրկնում է Բոլնիսի եռատերև զարդանախշը: Քառաթերթը հանդիպում է նաև հյուսիսային Իրանի Վարամին քաղաքի մոտ գտնվող հնավայրի գիպսե դեկորում⁴²:

Զարդանախշի ուշագրավ նմուշներ կան սասանյան թանկարժեք ափսեների և անոթների վրա, մասնավորապես՝ արքայական որսի և խնջույքի տեսարաններում ամենայն մանրամասնությամբ պատկերված գորգերի և գործվածքների վրա, ինչպես նաև ճարտարապետական մասերի ու զենքի հարդարանքում: Թեհրանի հնագիտական թանգարանում պահվող առյուծի որսի տեսարանով վաղասասանյան ափսեի վրա (IV դ.) շահնշահը պատկերված է ձիու վրա ետ շրջված դիրքով՝ ծառս եկած առյուծին նետահարելիս: Նժույգի մեջքին փռված փոքրիկ գորգը՝ թամբատակը, ամբողջությամբ պատված է պարզ ցանցաձև քառաթերթով⁴³ (նկ. 24): Նույն զարդանախշն է հանդիպում Իրանի Քերմանի հավաքածուի V–VI դդ. ջալլամների որսի տեսարանով ափսեի նժույգի թամբատակին⁴⁴: Մյուս օրինակը III դ. թվագրվող արծաթե ձիակերպ անոթի վրա է (ԱՄՆ, Քլիվլենդի արվեստի թանգարան), որն արված է ծավված ոտքերին նստած թամբած ձիու տեսքով: Նժույգի թամբատակը եզրավորում է հյուսածո զարդագոտին, որի ներսում պատկերված են մի փոքր անկանոն դասավորված քառաթերթիկներ⁴⁵: Էրմիտաժում պահվող VIII դ. սկիզբի խնջույքի տեսարանով ափսեի վրա պատկերված է թագավորը երաժիշտների և ծառաների հետ: Նա նստած է ցածր թախտի վրա՝ ձեռքը թիկնած երեք բարձերին, որոնցից ամեն մեկի վրա փորագրված են երկուական քառաթերթեր⁴⁶:

Բայթիմորի Ուոլթերսի արվեստի թանգարանում պահվող խնջույքի տեսարանով VI–VII դդ. արծաթյա ափսեի վրա պատկերված են թախտին բազմած թագավորն ու թագուհին⁴⁷: Ափսեի վերին մասում կիսաշրջանի տեսքով պայմանականորեն տրված է առաստաղը, որը ծածկված է հավասար քառաթերթերի ցանցով (նկ. 25): Պետք է ենթադրել, որ զարդանախշը վերարտադրում է պալատական սրահների, հնարավոր է նաև սասանյան ճարտարապետությանը հատուկ գմբեթավոր ծածկի գիպսե հարդարանքը:

Զարդանախշի ևս մի հետաքրքիր նմուշ է հանդիպում Սիրիի արևմտյան տարածքներից հայտնաբերված Հազկերտ I-ի ցլի որսի տեսարանով արծաթե

⁴¹ *Амиранашвили Ш. Я. История грузинского искусства. М. 1963. С. 195.*

⁴² *Decorative Architectural Stucco from the Partian and Sassanid eras (Ed. by S. Ayazi, S. Miri). Tehran. 2007. P. 64.*

⁴³ *Ghirshman R. Iran. Parthes et Sassanides. L'univers des forms. Paris. 1962. Fig. 248–251*

⁴⁴ Քերմանի հավաքածու. <http://rasekhood.net/article/show/918965/ایرانیان ساسانیان گنبره-ف/>

⁴⁵ *Harper P. O. The Royal Hunter. Art of The Sasanian Empire. New York. 1978. P. 28–30. Fig. 1.*

⁴⁶ *Тревер К. В., Луконин В. Г. Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III–VIII вв. М. 1987. Ил. 32.*

⁴⁷ *Sasania silver. Late Antique and Mediaeval Arts of Luxury from Iran. (Ed. by Carter M., Grabar O.) Michigan. 1967. Fig. 13*

ափսեին (V դ. սկիզբ, մասնավոր հավաքածու)⁴⁸: Այստեղ շահնշահը նստած է թամբած ցուլի վրա և նիզակով խոցում է ներքևում պատկերված մյուս ցուլին: Հեծյալի գոտկից կախված կապարճի վրա տրված են վերջինիս ձևին համապատասխանող, աստիճանաբար փոքրացող հինգ քառաթերթեր: Սասանյան արվեստի խիստ կանոնիկ պատկերագրություն ունեցող որսի տեսարաններում շահնշահերը գրեթե միշտ կրում են թուր և կապարճ՝ անկախ նրանից, թե այդ պահին ինչ գենքով են որս անում: Կապարճներն ունեն հարուստ և բազմատեսակ ձևավորում սասանյան զարդարվեստին բնորոշ բուսական և երկրաչափական մոտիվներով: Քանի որ սասանյան կերպարվեստում հագուստը, ձեռքի հանդերձանքը, գենքը և այլ ատրիբուտները պատկերվում էին վավերագրական ճշգրտությամբ, ուստի վերը դիտարկված օրինակներից կարող ենք եզրակացնել, որ III–VIII դդ. Իրանում քառաթերթ զարդանախշը բավականին լայն կիրառում է ունեցել և՛ ճարտարապետական դեկորում, և՛ կիրառական արվեստում՝ ձեռքի թամբատակերի, գործվածքների, կապարճների և այլ առարկաների վրա:

Քառաթերթի և կիսաքառաթերթի զարդանուտիվը տեղ է գտել նաև Հայաստանի VII դ. եկեղեցիների հարդարանքում հիմնականում պատուհանների կամարունքերին: Քառաթերթի երկու տարբեր հորինվածք է կիրառված Զվարթնոցի տաճարի (641–661 թթ.) կլոր պատուհանների շրջանակների վրա՝ մի դեպքում երկու շարքով դասավորված՝ առանց գնդերի, մյուս դեպքում՝ խոշոր գնդերով հավելված քառաթերթի մեկ շարքի տեսքով⁴⁹ (նկ. 26): Այս երկու հիմնական տարբերակներով (գնդերով և առանց) քառաթերթ զարդանախշն է հանդիպում VII դ. երկրորդ կեսի հուշարձաններում: Այսպես, Արուճի տաճարի, Միսավանի, Եղվարդի Զորավար եկեղեցու պատուհանների կամարունքերը զարդարված են երկթեք փորվածքով արված քառաթերթիկներից և դրանց արանքում դրված գնդերից բաղկացած միանման գոտիներով⁵⁰ (նկ. 27): Մայիսյան գյուղի (Շիրակի մարզ) Սբ. Աստվածածին կենտրոնագմբեթ եկեղեցու արևելյան պատուհանի կամարունքը զարդարված է երկակի ուրվագծով արված քառաթերթիկներով՝ առանց գնդիկների: Պեմզաշենի VII դ. մատուռի արևմտյան շքամուտքի որմնախոյակների վերնասալերին նույնպես առկա է քառաթերթի շղթա⁵¹ (նկ. 23):

Կես քառաթերթի հիանալի օրինակ է Զարնջայի (Արագածոտնի մարզ) VII դ. առաջին կեսի եկեղեցու թմբուկի քիվի զարդանախշը՝ խորը փորված

⁴⁸ Бауло А. В. Сасанидское серебряное блюдо с р. Сыня // Археология, этнография и антропология Евразии. 2002. № 1. С. 142–148. <http://yamalarchaeology.ru/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=91>

⁴⁹ Казарян А. Ю. Церковная архитектура стран Закавказья VII в.: формирование и развитие традиции. В 4-х т. Т. II. М. 2012. Ил. 1122–1123.

⁵⁰ Նշենք, որ Ն. Տոկարսկին քառաթերթ զարդանախշը անվանում է նշտարան (ланцетки) տալով նրա տարբերակները իր կազմած IV–VII դդ. զարդատարրերի աղյուսակներում: Токарский Н. М. Архитектура Армении IV–XIV вв. Ереван. 1961. С. 238. С. 160. Схема VI / 22–24: Արմեն Ղազարյանը քառաթերթը նկարագրում է որպես անկյունագծերով դասավորված սրածայր տերևներից (դափնու?) կամ նշտարիկներից բաղկացած հորինվածք: Казарян А. Ю. Церковная архитектура... Т. III. С. 80. Ил. 1337, 1366, 1369–1370; С. 127. Ил. 1446–1447; С. 110. Ил. 1424.

⁵¹ Նույն տեղում Т. III. С. 245. Ил. 1670; С. 529. Ил. 2167–2168.

տերևներով և ընդգծված գնդերով⁵²: Նույն կիսաքառաթերթը՝ միայն առանց գնդերի, առկա է Ծովիզի (Մորո Չորո վանք, Տավուշի մարզ, այժմ՝ գյուղ Լուսահովիտ) VII դ. քառակոնք եկեղեցու ներքին հարդարանքում, որտեղ այն ընթանում է խորանակոնքի հիմքի երկայնքով և շարունակվում խորանի կամարի իմպոստների վերնասալերին⁵³ (նկ. 29): Զիզգագաձև դասավորված նշատերևների նույն գոտին ենք տեսնում Արուճի պալատական համալիրի խոյակներից մեկի վերնասալին և տաճարի հյուսիսային ճակատի եռամաս կամարոնքի վրա⁵⁴ (նկ. 28) և այլն:

Քառաթերթ զարդանախշը շարունակել է կիրառվել նաև հետարաբական շրջանում: Նախշի վաղըրիստոնեական տարբերակներին առավել մոտ են Տաթևի Սբ. Պողոս-Պետրոս տաճարի (895–906 թթ.), Անիի Մայր տաճարի (989–1001 թթ.) և Սբ. Առաքելոց (IX վերջ – XI դ. սկիզբ) եկեղեցու հարդարանքի օրինակները: Տաթևի կաթողիկեի արևելյան ճակատի խորանի պատուհանի կամարոնքի ամբողջ երկայնքով ձգվում է գնդերով հավելված քառաթերթի գոտի (նկ. 30), որը շատ մոտ է վերոհիշյալ՝ Արուճի և Սիսավանի երեսակալների քառաթերթերին: Իսկ եկեղեցու հարավային և հյուսիսային ճակատների միացյալ կամարոնքերի վրա առկա են կիսաքառաթերթի գոտիներ՝ նույնպես գնդերով, որոնք կրկնում են VII դ. օրինակները: Տաթևի՝ այժմ գրեթե կորսված որմնանկարների կրկնօրինակներից հայտնի է, որ տաճարի խորանակոնքի վերին մասը զարդարված է եղել երեք գույներով արված ցանցաձև քառաթերթով⁵⁵, որն էլ իր գուգահեռներն ունի ուշ անտիկ որմնանկարի և խճանկարի նմուշներում:

Անիի Մայր տաճարի քառաթերթ զարդանախշը իր հորինվածքային սկզբունքներով առավել մոտ է վերը դիտարկված V–VI դդ. Բոնիսի, Փաշվանքի և Տիգրանակերտի միանավ բազիլիկների որմնախոյակների օրինակներին: Կաթողիկեի ճակատները ձևավորված են բարձրաթիչք դեկորատիվ կամարաշարով, որի որմնախոյակները բաղկացած են կլորավուն բարձիկից և նրա վրա դրված խորանարդաձև վերնասալից, որն իրենից ներկայացնում է V–VII դդ. խոյակների վերնասալերի բավականին խոշորացված տարբերակը: Կաթողիկեի տարատեսակ ձևավորում ունեցող որմնախոյակների շարքում մեզ հետաքրքրում են հարավային ճակատի երկու օրինակները: Դրանցից մեկի վերնասալի դիմացի ուղղանկյուն մակերեսը ամբողջությամբ ծածկված է քառաթերթի երկու հորիզոնական շարքով՝ վերցված ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, իսկ թերթիկների արանքներում առկա են ոչ թե գնդեր, այլ տափակ սկավառակներ⁵⁶ (նկ. 31):

Անիի որմնախոյակի քառաթերթը, ի տարբերություն, օրինակ, Բոնիսի ունի ավելի խոշոր, ընդհանրացված լուծումներ՝ առանց մանր տրամատների, և դրանով այն շատ մոտ է Տիգրանակերտի միանավի վերնասալին տեղադրված խոշոր քառաթերթին: Տարբերությունը միայն այն է, որ վերջինիս վրա քառաթերթը մի շարքով է ընթանում, իսկ Մայր տաճարի օրինակում այն երկու շարքով է:

⁵² Նույն տեղում՝ Թ. Ի. Ս. 228. Ил. 656, 661.

⁵³ Նույն տեղում՝ Թ. Ի. Ս. 50. Ил. 2516–2518.

⁵⁴ Նույն տեղում՝ Թ. Ի. Ս. 1275, 1278; Ս. 80. Ил. 1336, 1389.

⁵⁵ Տե՛ս սույն ժողովածուի՝ Манукян С. Фрески Татевы (930 г.). С. 325. Ил. 24.

⁵⁶ Կարապետյան Ս., Անի ՌԾ, Երևան, 2011, նկ. 215, 218:

Ուշագրավ է, որ իրարից հինգ դարով առանձնացված այս երկու կառույցների դեկորում առկա է ևս մեկ հետաքրքիր գուգահեռ: Կաթողիկեի հարավային ճակատի հաջորդ որմնախոյակի վերնասալը ծածկված է երեք շարք հյուսածո զարդանախշով, որի արանքներում տեղադրված են խոշոր գնդեր⁵⁷: Նույն զարդամոտիվը՝ մեկ շարքով կիրառված է Տիգրանակերտի միանավ բազիլիկից գտնված մյուս որմնախոյակի վրա⁵⁸ (Տիգրանակերտի հնագիտական թանգարան): Կաթողիկեի հարավային ճակատի պատուհանի երեսակալը զարդարված է Արուճի օրինակին մոտ երկակի ուրվագիծ ունեցող կիսաքառաթերթով, որը հանդիպում է նաև Սբ. Առաքելոց եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին: Այսպիսով, Անիի Մայր տաճարի հարդարանքում առկա են բավականին արխայիկ զարդամոտիվներ, որոնք կիրառված են հին օրինակներին մոտ հորինվածքային սկզբունքներով: Դա, իհարկե, բնորոշ էր Բագրատունիների ողջ շրջանի ճարտարապետությանը, երբ ընդօրինակվում և վերաիմաստավորվում էին VII դ. կառույցները և դրանց զարդաձևերը⁵⁹:

Քառաթերթ զարդանախշը տեղ է գտել նաև մի շարք խաչքարերի հարդարանքում՝ հիմնականում խաչասալի եզրագոտու և վարդյակների վրա: Մեկ միավորի տեսքով այն հանդիպում է Մաքենյաց վանքի IX–XI դդ. խաչքարի, Առինջի և Գառնիի XII դ. խաչքարերի վրա և այլն, իսկ կրկնվող մոտիվի տեսքով հայտնի է Հավուց Թառի, Արուճի, Աշտարակի XI դ. խաչքարերի, Անգեղակոթի XIV–XV դդ. խաչքարի (նկ. 32), Սողքի XVI դ. խաչքարի վարդյակի վրա և այլն⁶⁰:

Քառաթերթի պատկերագրության զարգացման վերջին փուլը կարելի է համարել նրա ծայր աստիճան երկրաչափականացված տարբերակը, երբ կոր եզրագծերով թերթիկները վերածվում են ռոմբերի, իսկ գնդերը՝ բազմանկյունների: Դրա լավագույն օրինակը Հառիճավանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու գավթի (XIII դ. սկիզբ) հյուսիսարևելյան հատվածի թաղածածկի զարդաքանդակն է⁶¹ (նկ. 34): Նույնատիպ, սակայն ավելի պարզ ռոմբաձև քառաթերթ ենք տեսնում նաև XIII դ. Սաղմոսավանքի գավթի (նկ. 33) և Սբ. Ստեփանոս (Աղջոց) վանքի Պողոս-Պետրոս ժամատան շքամուտքերի ձևավորման մեջ: Զարդանախշի նմանօրինակ գծայնացումը և հարթայնացումը պայմանավորված էր իսլամական մշակույթի, մասնավորապես ջնարակապատ սալիկների զարդարվեստի ազդեցությամբ⁶²:

Ամփոփում

Քառաթերթի առաջին օրինակները հանդիպում են դեռ նախնադարյան արվեստում որպես արեգակի, այլ լուսատուների և հավերժության խորհրդանիշ: Գրեթե նույն իմաստաբանությամբ է այն հանդես գալիս նաև քրիստոնեական արվեստում, երբ պատկերվում է մեկ միավորի տեսքով՝ որպես

⁵⁷ Նույն տեղում, նկ. 221

⁵⁸ Մշակութային հետազոտություններն Արցախում..., էջ 41:

⁵⁹ Токарский Н. М. Архитектура Армении... С. 232–233.

⁶⁰ Պևորույան Հ., Խաչքար..., նկ. 107, 171, 173, 140, 141, 379:

⁶¹ Халтачян О. Х. Архитектурные ансамбли Армении: 8 в. до н.э.— 19 в. н. э. М. 1980. С. 268, 288, ил. 27.

⁶² Токарский Н. М. Архитектура Армении... С. 338–339. Ил. 80

վարդյակի տարատեսակ⁶³ կամ հավասարաթև խաչի հետ համատեղ: Եթե վաղըրիստոնեական շրջանում դրանց լավագույն նմուշներից են օրինակ, Փարպիի խաչերը, ապա հասուն միջնադարում նույն խորհրդաբանությունն ունեցող պատկեր ենք տեսնում Գեղարդավանքի Մբ. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ճակատի վերևի սկավառակի վրա՝ հավասարաթև խաչի և քառաթերթի համադրությամբ:

Քառաթերթի կրկնվող տարբերակը առավել տարածվում է ուշ անտիկ աշխարհում, որտեղից էլ թափանցում է քրիստոնեական և սասանյան արվեստ՝ դրսևորելով բացահայտ ընդհանրություններ: Հանդես գալով միջնադարյան կոթողների և ճարտարապետական կառույցների հարդարանքում ցանցաձև քառաթերթը որոշակիորեն պահպանում է իր նախնական խորհրդաբանությունը և, հավանաբար, արտահայտում հավերժության, արեգակնային ցիկլի, կանոնակարգված տիեզերքի գաղափարը, ինչպես և մյուս կրկնվող երկրաչափական զարդամոտիվները⁶⁴:

Այս կամ այն զարդանախշի, այդ թվում նաև նմանօրինակ համընդհանուր տարածում ունեցող քառաթերթի պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունները կարող են հուշարձանները թվագրող գործոն հանդիսանալ, մասնավորապես՝ վիճելի թվագրություն ունեցող վաղըրիստոնեական կոթողների համար: Այդ հարցում առավել արդյունավետ է նաև սասանյան հուշարձանների ներգրավումը, որոնք ունեն դեկորատիվ և պատկերագրական բազմաթիվ այլ ընդհանրություններ վաղըրիստոնեական հուշարձանների հետ: Դրանց համեմատական վերլուծությունը կարող է օգնել այս կամ այն քանդակի թվագրության, ինչպես նաև մի շարք պատկերների անորոշ մեկնաբանության հստակեցման գործում⁶⁵:

Անտիկ արվեստի հիմքի վրա ձևավորված մշակույթներում քառաթերթի լայն տարածումը պայմանավորված էր նրա ճկուն պլաստիկ հնարավորություններով, որոնք թույլ էին տալիս կիրառել այն արվեստի տարբեր տեսակներում: Այս զարդանախշը օժտված է ներքին շարժմամբ և արտահայտված ռիթմով, որը բխում է նրա բաղադրիչ երկրաչափական մասերի՝ շրջանի, քառանկյան և խաչի՝ մեկը մյուսով պայմանավորված անցումներով: Քառաթերթը իր տեղն է գտել նաև Երևանի սովետական շրջանի կառույցներում, Թամանյանական դպրոցի ճարտարապետության մեջ կիրառվող միջնադարյան զարդամոտիվների շարքում. օրինակ՝ Հանրապետության հրապարակի «Արմենիա» հյուրանոցի (1950 թ.) կենտրոնական որմնակամարի վրա, Մատենադարանի թանգարանային շենքի (1957 թ.) ներքին հարդարանքում, «Հաղթանակ» կամուրջի (1945 թ.) մետաղյա բազրիքներին և այլն: Մեր օրերում նույնպես զարդամոտիվը շարունակում է օգտագործվել կիրառական արվեստում՝ գործվածքների, ինտերիերների ձևավորման, ոսկերչության մեջ և այլն:

⁶³ Պետրույան Հ., Խաչքար..., 272, 288.

⁶⁴ Буткевич Л. М. История орнамента... С. 59.

⁶⁵ Микаелян Л. Некоторые композиционные схемы и иконографические мотивы в раннехристианской скульптуре Армении в свете сасанидских влияний // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. СПб. 2013. С. 112–122.

Lilit Mikaelyan

*YSU, UNESCO Chair of History and
Theory of Armenian Art*

Four-Petaled Ornament in Early Medieval Sculpture of Armenia: Ancient Prototypes and Sassanian Parallels

Four-petaled ornament, compositionally consisted of one or repeating elements, common in the decoration of Armenian churches and four-sided stelae of V–VII century. This ornament was widely-spread in the late-antique art (mosaics and frescoes of Eastern Roman provinces), it common also in the monuments of Parthian period and in the art of Sasanian Iran. Wide use of four-petaled ornament in various kinds of art — sculpture, fresco, mosaic, stucco, toreutics and textile, is explained with its universal plastic possibilities. Identical extension of this element in late-antique, early-Christian and Sasanian art shows considerable commonality of ornamental art of these cultures.

Лилит Микаелян

*ЕГУ, кафедра ЮНЕСКО истории и
теории армянского искусства*

Четырехлепестковый орнамент в раннесредневековой скульптуре Армении: античные прототипы и сасанидские параллели

В декоративном убранстве армянских церквей и четырехгранных стел V–VII вв. часто встречается четырехлепестковый орнамент, композиционно состоящий из одной единицы или повторяющихся звеньев. Данный орнамент имел широкое распространение в искусстве поздней античности (мозаики и фрески восточно-римских провинций), а также встречался на памятниках парфянской эпохи и в искусстве Сасанидского Ирана. Широкое применение четырехлепесткового орнамента в самых разных видах искусства — в скульптуре, фреске, мозаике, стукке, торевтике и текстиле, объясняется его универсальными пластическими возможностями. Одинаковое распространение данного мотива в позднеантичном, раннехристианском и сасанидском искусстве показывает значительную общность орнаментального искусства этих культур.

Նկարների ցանկ

Նկ. 1 Կավե անոթ Թել-Արփաչիայից, մ. թ. ա. IV հազ.

Նկ. 2 Կախազարդ Ապարանից, մ. թ. ա. II հազ.

Նկ. 3 Փարպիի միանավ բազիլիկի բարավորի խաչը, V–VI դդ.

Նկ. 4 Եվրոպայի առևանգումը, խճանկար Բիրլոսի առանձնատնից, II–III դդ.

Նկ. 5 Պավմիրայի «Երեք եղբայրների» դամբարանի որմնանկարը, մ. թ. 140 թ.

- Նկ. 6 Թեսալոնիկի Սբ. Գևորգի ռոտոնդայի խճանկարը, V դ.
Նկ. 7 Կուխ-ի Խոջա պալատական համալիրի գիպսե դեկորը, մ. թ. I դ.
Նկ. 8 Սանատրոկ թագավորի մարմարե քանդակը Խաթրայից, մ.թ. I–II դդ.
Նկ. 9 Օձունի VII դ. տաճարի գմբեթակիր մույթի շարվածքում վերագտագործված քարը
Նկ. 10 Խոժոռնի գյուղի X դ. եկեղեցու շարվածքում դրված քառակող կոթողի բեկորը
Նկ. 11 Կոռբ գյուղի XIII դ. եկեղեցու շարվածքում դրված քառակող կոթողի բեկորը
Նկ. 12 Բրդաձորի փոքր կոթողի խոյակի պատկերը, VII դ.
Նկ. 13 Բրդաձորի մեծ կոթողի խարիսխի զարդագոտին, VII դ.
Նկ. 14 Օձունի կոթողի հյուսիսային սյան արևելահայաց կողմի հավասարաթև խաչը, VII դ.
Նկ. 15 Բոլնիսի Սբ. Սիոն բազիլիկի հարավային սրահի որմնախոյակը, V դ. վերջ — VI դ. սկիզբ
Նկ. 16 Խոյակ Քերմանշահից, VI դ. վերջ — VII դ. սկիզբ
Նկ. 17 Բոլնիսի Սիոնի հյուսիսային սյունաարահի որմնախարիսխը, V դ. վերջ — VI դ. սկիզբ
Նկ. 18 Բոլնիսից գտնված քառակող կոթողի խոյակ, VI դ.
Նկ. 19 Փաշվանքի Քառամնից միանավ բազիլիկի խորանի իմպոստայի խոյակը, V–VI դդ.
Նկ. 20 Տիգրանակերտի միանավ բազիլիկի հարավային շքամուտքի խոյակը, V–VI դդ. (լուսանկարը՝ Լ. Կիրակոսյանի)
Նկ. 21 Լուրիստան նահանգի Ղալե-ի Գուռ պալատական համալիրի սյան գիպսե դեկորը, VI–VII դդ.
Նկ. 22 Մծխեթի Սվետիսխոսովելի 1029 թ. Մայր տաճարի ներքին մույթերից մեկի խարիսխը, V դ. վերջ
Նկ. 23 Պեմգաշենի շքամուտքի որմնախոյակի վերնասայի հարդարանքը, VII դ.
Նկ. 24 Սասանյան արծաթյա ափսե որսի տեսարանով, IV դ., Թեհրանի հնագիտական թանգարան
Նկ. 25 Սասանյան արծաթյա ափսե խնջույքի տեսարանով, VI–VII դդ., Բալթիմորի Ուոլթերսի արվեստի թանգարան
Նկ. 26 Զվարթնոցի տաճարի կտր պատուհանների հարդարանքը, VII դ. (ըստ Ս. Հասարաթյանի)
Նկ. 27 Արուճի տաճարի հարավային ճակատի կամարունքի հարդարանքը, VII դ.
Նկ. 28 Արուճի հյուսիսային ճակատի եռամաս կամարունքի հարդարանքը, VII դ.
Նկ. 29 Ծովիզի քառակոնք եկեղեցու խորանակոնքի հարդարանքը, VII դ.
Նկ. 30 Տաթևի Սբ. Պողոս-Պետրոս տաճարի խորանի պատուհանի կամարունքը (895–906)
Նկ. 31 Անիի Մայր տաճարի հարավային ճակատի որմնախոյակը, (989–1001)
Նկ. 32 Անգեղակոթի XIV–XV դդ. խաչքարը (լուսանկարը՝ Հ. Պետրոսյանի)
Նկ. 33 Սաղմոսավանքի Սբ. Սիոն եկեղեցու գավթի շքամուտքը, XIII դ.
Նկ. 34 Հառիճավանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու գավթի թաղածածկը, XIII դ. սկիզբ

1

2

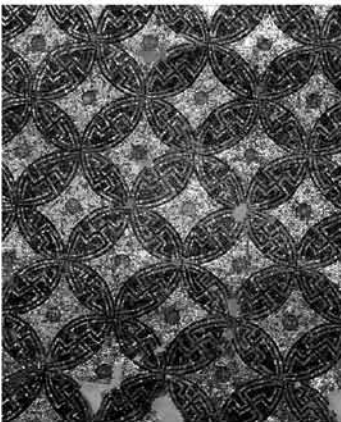
3

4

5

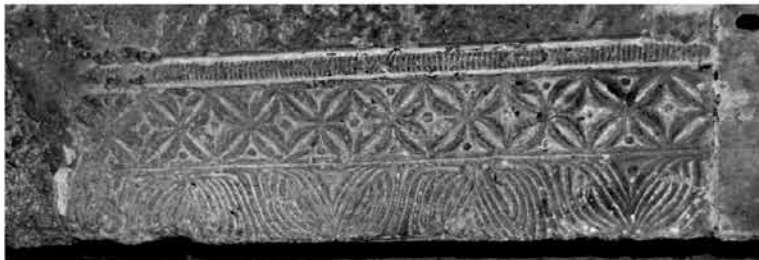
6

7

8

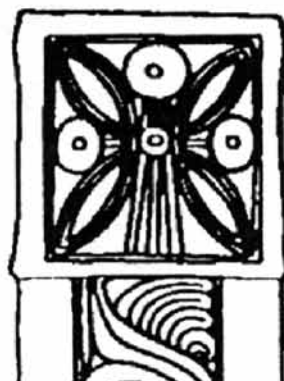
9

10

11

12

13

14

15

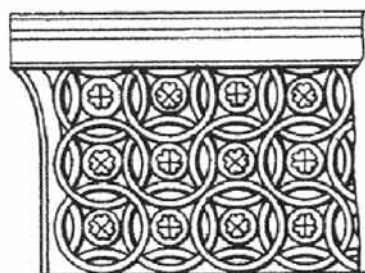
16

17

18

19

20

21

22

23

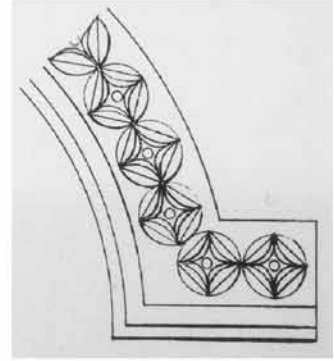
24

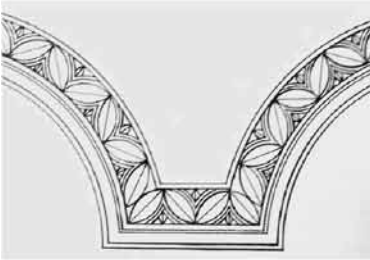
25

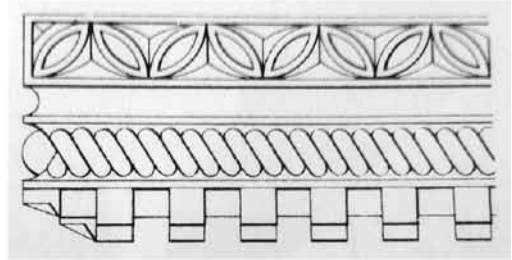
26

27

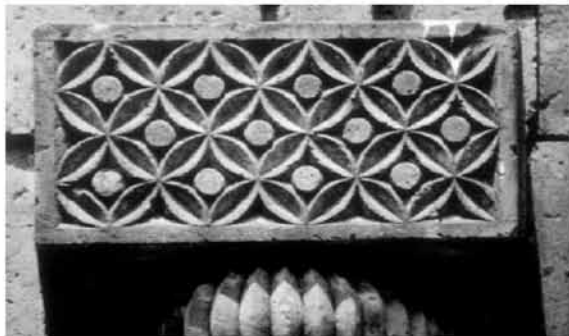
28

29

30

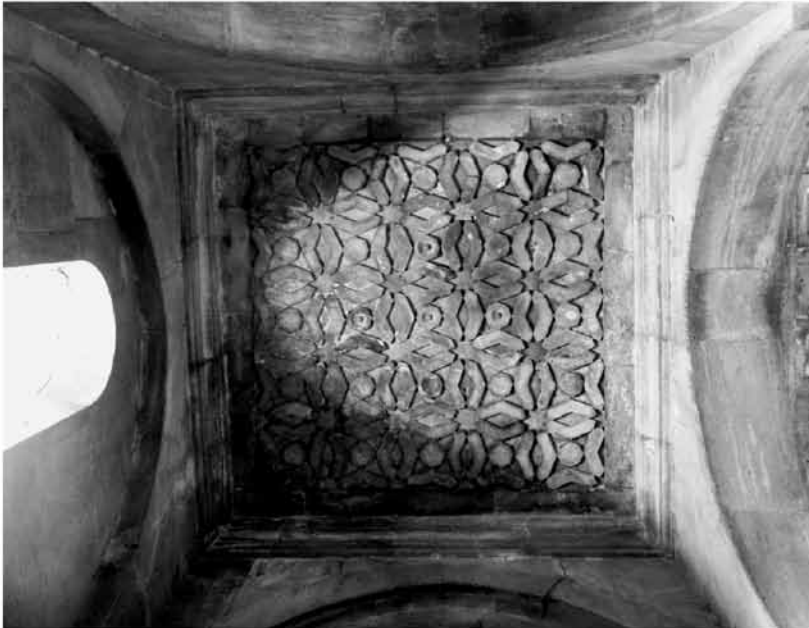
31

32

33

34